

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

АННА ЛЕНЧОВСЬКА

ВІДЕОСВІДЧЕННЯ ІНСТИТУТУ ФОНДУ ШОА ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ТА ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ РОМІВ УКРАЇНИ У ПЕРІОД 1941–1944 рр.

Доля ромів України, як, власне, взагалі тої частини Європи, що перебувала у сфері впливу Третього райху та його союзників, вивчена недостатньо. Для вивчення і викладання трагічної історії ромів України катастрофічно не вистачає джерел: як архівних документів, так і мемуарів, свідчень ромів, які пережили нацистські переслідування. Серед основних причин можна виділити такі:

– самі роми, часто внаслідок таких факторів, як відсутність вищої освіти, переважання усної культури над письмовою, відсутність механізмів письмової передачі досвіду, мали недосить можливостей, щоб привернути увагу суспільства до трагедії, що відбулася з ними;

– повоєнне суспільство не проявляло інтересу до того, що відбулося з ромами у роки Другої світової війни.

У СРСР до цього додавалася фактична заборона на дослідження «етнічного» аспекту війни.

Тому дуже важливими є спроби зафіксувати ромський досвід засобами усної історії – записати свідчення тих, хто пережив ці події, на папір, аудіо- чи відеоносії. Усна історія дає змогу зберегти як певні історичні факти у сприйнятті конкретної особи, – так і її емоції, думки, психологічні реакції на геноцид і переслідування, мотивацію рятування та можливості виживання.

Незважаючи на проведення у світі в останні десятиріччя широко-масштабних системних проєктів з усної історії, спрямованих на фіксацію особистого досвіду періоду Третього райху та Другої світової війни, жоден з них не фокусувався на окремій категорії «особливого ставлення» нацистів – ромах. Дуже довго роми залишалися жертвами «непоміченого» геноциду.

Одним з проєктів, в якому записувались свідчення ромів, став проєкт Фонду історичних відеоматеріалів «Люди, які пережили Шоа». Фонд був заснований режисером С. Спілбергом 1994 р., щоб записати на відеоплівку й зберегти спогади тих, хто пережив Голокост, а також спогади інших свідків і жертв нацистських переслідувань. Інтерв'ю проводилися 1994–1999 рр. Більшість інтерв'ю було взято саме у євреїв, які пережили Голокост (48 361), але архів також має свідчення політичних в'язнів (257), ромів та сінті (циган) (408), свідків Єгови (83), жертв політики еugenіки (13) і гомосексуалістів. Також записано свідчення тих, хто надавав допомогу і рятував життя (1115), визволяв концентраційні табори (361) і брав участь у військових судах (63). Загалом колекція складає близько 52 тис. свідчень, записаних 32 мовами у 56 країнах. Сьогодні це одна з найбільших у світі бібліотек цифрових відеоматеріалів.

1 січня 2006 р. Фонд історичних відеоматеріалів «Люди, які пережили Шоа» увійшов до складу факультету літератури, мистецтва й природничих наук університету Південної Каліфорнії, де він одержав назву «Інститут візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії»¹.

Публічний доступ до всього електронного архіву візуальної історії Інституту фонду Шоа наразі існує у 24 організаціях у п'яти країнах. У цих місцях дослідники мають доступ до всіх свідчень і можуть працювати з системою комп'ютерного пошуку по каталогізованим та індексованим даним за кожним свідченням. В Європі це Центральньо-Європейський університет (Будапешт), Карлів університет (Прага), Вільний університет (Берлін). Досить велика кількість інституцій у всьому світі мають доступ до архіву через передплату по Інтернет-2

¹ Докладну інформацію про USC Shoah Foundation Institute можна отримати на веб-сторінці www.college.usc.edu/vhi/.

(високошвидкісна мережа, що об'єднує заклади вищої освіти). Часткові колекції з архіву Інституту доступні у понад 100 установах світу. В Україні відкритий доступ до колекції з 56 свідчень, що зберігається в Українському центрі вивчення історії Голокосту.

Інститут фонду Шоа почав проводити інтерв'ю в Україні у жовтні 1996 р. До колекції увійшло 3423 інтерв'ю, записаних в Україні. Інтерв'ю проводилися як у містах, так і в селах України. Кожне свідчення охоплює довоєнний, воєнний і повоєнний досвід респондента. Перед проведенням інтерв'ю інтерв'юер знайомився з біографією респондента та заповнював разом з ним попередній опитувальник. У цьому опитувальнику фіксувались особисті дані: дата народження, освіта, досвід гетто та таборів, переховування, спротив, родинна інформація². Ці дані стали основою персональних карток, які доступні в онлайн-каталозі Інституту³.

Під час інтерв'ю мали переважати відкриті запитання, щоб розповідь була природною для респондента, не переривалася. За потреби інтерв'юери ставили уточнюючі запитання для поглиблення та продовження розповіді. Таким чином, удавалося задокументувати історію життя з раннього дитинства до часу проведення інтерв'ю. Наприкінці інтерв'ю респонденти показували родинні фотографії та інші артефакти і представляли членів родини. На деяких фотографіях представлені родина врятованого та родина рятувальника – часто кілька поколінь. І навпаки, були респонденти, у яких не лише не збереглося фотографій, а й навіть не було членів родини, з якими можна було б сфотографуватися.

Мотивацією респондентів було бажання свідчити про пережитий досвід, вшанувати пам'ять, передати родинну історію майбутнім поколінням, розповісти від імені тих, хто не зміг цього зробити. Відеосвідчення з архіву представляють особистий досвід тих, хто пережив або був свідком Голокосту та нацистських переслідувань. Всі інтерв'ю були записані на професійну відеокамеру та передані до Архіву візуальної історії фонду Шоа у Лос-Анджелесі.

Усі зібрані відеосвідчення були проіндексовані похвилинно, оскільки було ухвалено принципове рішення не робити текстової розшифров-

² Див. бланк попереднього опитувальника: http://college.usc.edu/vhi/download/USCSFI_JSPIQ_1.pdf.

³ <http://tc.usc.edu/>.

ки, адже інтонація голосу, емоції, жести часто повідомляють набагато більше, ніж слова, а іноді і суперечать їм⁴. Процес індексування схожий на індексування книги, але спеціаліст працює не зі сторінкою, а з хвилиною інтерв'ю. Наприклад, коли респондент говорить про Бабин Яр, спеціаліст фіксує електронне ключове слово «Бабин Яр» англійською мовою на відповідній хвилині інтерв'ю. Всього в індексації було використано 52 тисячі ключових слів англійською мовою⁵. Потім інтерв'ю були оцифровані і запрограмовано пошук, тобто у точці повного доступу до архіву⁶ дослідник, використовуючи слово «Бабин Яр», знаходить точний до хвилини відеофрагмент або декілька фрагментів одного чи різних свідчень, де йдеться про Бабин Яр. Для зручності каталогізації та пошуку всі географічні назви були уніфіковані станом на 1 вересня 1939 р. Наприклад, м. Львів подано як «Łwów, Poland». Каталог архіву візуальної історії є складним електронним покажчиком, що об'єднує місця, часові періоди, організації, події, описані в інтерв'ю. Ці записи представляють унікальний масив даних, у т.ч. по Україні.

Онлайн-каталог проіндексованих свідчень, який хоча й не містить відео, але надає базову інформацію про респондентів архіву. В онлайн-каталозі можливий обмежений пошук, у т.ч. за категоріями респондентів (загальний пошук; євреї, які пережили Голокост; гомосексуалісти; свідки Єгови; визволителі та свідки визволення; політичні в'язні; рятувальники; синті і роми; жертви політики еґеніки, учасники військових судів). У категорії «синті і роми» можливий пошук за такими параметрами: ім'я, стать, дата та країна народження, кочовий чи осілий спосіб життя, рідна мова, перебування у гетто, таборі (таборах), переховування, участь у партизанській групі або групі спротиву, у примусовому марші смерті, можливий статус рятувальника, визволителя, учасника військових судів, наявність іншого досвіду; країна, де записане інтерв'ю; мова інтерв'ю; тривалість інтерв'ю; код інтерв'ю. (Див. сторінки пошуку по колекції синті та ромів, іл. 1).

---

⁴ Про це див.: *Изард К.Э.* Психология эмоций / Пер. с англ. – СПб., 1999. – С. 60–62.

⁵ У Вільному університеті Берліна наразі відбувається переклад і перепрограмування англійського інтерфейсу архіву та ключових слів німецькою мовою.

⁶ Див. список місць доступу на сайті <http://college.usc.edu/vhi/testimoniesaroundtheworld/>

USC
SHOAH
FOUNDATION
INSTITUTE

FOR VISUAL HISTORY
AND EDUCATION

Search Type:

Name of Interviewee: Please enter the first name and last name of the interviewee:
 First Name: Last Name:

To browse a list of preferred names given by the interviewee, click **CHOOSE ANSWER**:

Gender:

Date of Birth: Before During After Month Year

City of Birth:

Country of Birth:

Nomadic or settled lifestyle:

Member of Romani-speaking community:

Ghetto(s): Not

Camp(s): Not

Went into hiding:

Member of Underground, Resistance or Partisan Group(s):

Fled from Nazi controlled territory:

Forced (death) Marches:

Aid Giver, Liberator, or War Crimes Trials Participant: Not
 Not

Other Experiences: Not

State of Interview:

Country of Interview:

Language(s) of Interview:

Length of Interview:

Interview Code:

Іл. 1. Сторінка пошуку по онлайн-каталогу Архіву візуальної історії.

Як зазначає куратор архіву Візуальної історії Фонду Шоа К. Брукс, «з огляду на кількість свідчень, важко сказати, яким є типове українське свідчення, але можна виділити певні загальні ознаки. Українські свідчення переважно охоплюють три групи свідків: євреї і роми, які зазнали нацистських переслідувань, та рятівники. Кожне інтерв'ю в середньому триває 2,5 години, респондент хронологічно згадує своє довоєнне, воєнне і повоєнне життя (розповіді про довоєнне і повоєнне життя часто тривалі і деталізовані). Мовою свідчень, які стосуються радянської України до 1939 р., є російська, українська, суржик і зрідка русинська (лише свідчення із Закарпаття). Проте свідчення з Галичини та Волині часто записані на еміграції – англійською, івритом, польською, іноді французькою або німецькою; і лише іноді російською та зрідка українською»⁷. Це можна також пояснити умовами запису інтерв'ю: наприклад, інтерв'ю записувалось у США англomовним інтерв'юером. Навіть деякі інтерв'юери, які працювали в Україні, надавали перевагу російській, хоча респондент міг говорити іншими мовами.

У контексті нашої проблематики особливо цікавими є 135 інтерв'ю, записаних з ромами в Україні. Російською мовою записано 69 інтерв'ю, 42 – українською, мовою романи – 20, на суміші цих мов – 4 інтерв'ю. На жаль, інтерв'ю, записані на романи, досі не були проіндексовані Інститутом через відсутність знавців цієї мови. Тому про цих респондентів нам відома лише базова інформація з попереднього опитувальника (яка включена до каталогу свідчень, див. іл. 2).

Свідчення ромів, за спостереженнями К. Брукса, дуже відрізняються від свідчень євреїв. По-перше, набагато важче відстежити послідовність німецької політики щодо ромів. Деякі респонденти описують те, як вони вижили під час розстрілу або були інтерновані до гетто та таборів, тоді як інші розповідають про своє більш-менш спокійне життя в окупації. По-друге, відрізняється контекст інтерв'ю. Інтерв'юери (часто не обізнані з ромською культурою) звертали увагу на багато загальних питань з життя, культури і традиції ромів, тому й свідчення мають більш загальний характер. Іноді важко стежити за ходом подій, частково тому, що деякі респонденти в описуваний період вели кочовий спосіб життя і тому були менш точними щодо назв місцевостей і дат. По-третє,

⁷ Brooks C. Video Interviews on Ukraine in the USC Shoah Foundation Institute's Visual History Archive // Manuscript.

USC SHOMI FOUNDATION INSTITUTE FOR VISUAL HISTORY AND EDUCATION

116 Records Found

Adam, Evgen
Sinti and Roma Survivor

Language: Russian

IntCode: Name: 39944 Adam, Evgen

Save Results to Disk Print Current Record Modify Search New Search Exit

Testimony Catalogue

Sinti and Roma Survivors Search Results Page

IntCode	Name	Language	Adam, Evgen Sinti and Roma Survivor	Question	Answer	
49419	Albaeva, Maria	Russian		Name of interviewee	Evgen Adam	
50040	Andreichenko, Inalina	Russian			Evgen Maronovich Adam (release name)	
50012	Andreichenko, Pavel	Russian			Adam (current name)	
48389	Bakro, Sofia	Ukrainian			Evgen Adam (name at birth)	
49788	Bana, Ivan	Russian			Evgen Adam (other name)	
49386	Barieva, Ekaterina	Ukrainian		Gender	Male	
49769	Barieva, Lidia	Russian		Date of Birth	01.11.1920	
49673	Batkova, Polina	Ukrainian		City of Birth	Uzhgorod (Czechoslovakia)	
49670	Belashenko, Galina	Romani		Country of Birth	Czechoslovakia	
50134	Bennik, Germina	Russian		Nomadic or settled lifestyle	settled	
46674	Buchko, Bozhena	Russian		Member of Romani-speaking community	Yes	
49478	Bulat, Evgenia	Russian		Chetto(s)	Yes	
49653	Chelobotar, Ivan	Russian		Camp(s)		
49651	Chelobotar, Maria	Russian		Went into hiding	No	
49372	Chelobotar, Ekaterina	Romani		Member of Underground, Resistance or Partisan Group(s)	No	
49599	Chelobotar, Zinaida	Romani		Fled from Nazi controlled territory	No	
49561	Chelobotar, Viktor	Romani		Forced (death) Marches	No	
49411	Chukova, Vera	Romani		Aid Given, Liberator, or War Crimes Trials Participant	No	
49453	Dostava, Maria	Russian		Other Experiences		
1	2	3	4	5	6	7
				State of Interview	Ukraine	
				Country of Interview	Russian	
				Language(s) of Interview	0-56	
				Length of Interview	39944	
				Interview Code		

Іл. 2. Дані про інтерв'ю з ромами, записані в Україні.

середня тривалість типового ромського свідчення менша, ніж єврейського – зазвичай вони тривають 1–1,5 год.

Попри це, інтерв'ю ромів усе ж таки можуть висвітлити долю численних ромських громад. Зокрема, вони стосуються таких регіонів і сюжетів: ромські громади на Закарпатті (служба в угорській армії; переслідування ромів угорцями; гетто в Берегово), в Одеській області (свідчення про ромів-мусульман; циганські колгоспи, інтерв'ю з концентраційного табору у Доманівці; гетто в Голті, гетто у Врадівці), у Дніпропетровській області (є, зокрема, свідчення про табір П'ятихатки та про циганський колгосп), у Херсонській області (є також свідчення про циганський колгосп), а також у Донецькій, Вінницькій, Житомирській, Полтавській, Харківській, Миколаївській, Сумській, Київській, Кіровоградській областях та Криму. Також зафіксовані свідчення ромів, інтернованих до таборів на території Німеччини та Австрії.

Першим освітнім проектом, в якому було використано інтерв'ю з ромами з колекції Інституту візуальної історії та освіти, був проект «Назустріч пам'яті». Проект проводився у 2007–2009 рр. у партнерстві з Всеукраїнською асоціацією вчителів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» і фондом В. Пінчука та у співпраці з Українським центром вивчення історії Голокосту. Метою проекту було створення мультимедійного навчально-методичного посібника та проведення семінарів-тренінгів для вчителів загальноосвітніх шкіл України. Посібник створений за документальним фільмом С. Буковського про Голокост в Україні «Назви своє ім'я», побудованим на відеосвідченнях з архіву Інституту. «Назустріч пам'яті»⁸ — це перший посібник в Україні, в якому свідчення від першої особи використовується як педагогічна техніка. Кожний урок посібника побудований на матеріалах свідчень, які надають особистісну перспективу історичним подіям, дозволяючи вчителям доповнити традиційні способи викладання історії. У Всеукраїнській тренінговій програмі взяли участь 3200 вчителів з усіх регіонів України. Вони безкоштовно отримали примірники посібника. Основною темою посібника є історія Голокосту в Україні, проте автори та консультанти проекту визнали за потрібне присвятити один модуль долі ромів України. Цей модуль називається «Євреї, роми... Хто наступний?» (див. іл. 3).

---

⁸ Назустріч пам'яті: Навч.-методичний посіб. до фільму про Голокост в Україні «Назви своє ім'я» / Авт.-упор. О. Войтенко, М. Тяглий. – К.: Оранта, 2007. – 240 с.

Іл. 3. Сторінка меню модуля «Євреї, роми... Хто наступний?».

Пропоноване заняття є важливим для формування у учнів повноти розуміння антилюдяної нацистської політики щодо народів Європи. До уваги учнів пропонуються відеофрагменти, що сприяють глибшому розумінню понять «дискримінація», «геноцид», «насильство» – це свідчення трьох ромських жінок Галини Ніниці, Євдокії Кириченко та Лідії Єгорової, які зазнали нацистських переслідувань.

Щоб допомогти учням усвідомити неминучість ескалації насильства й злочину проти людяності в умовах війни та тоталітарної держави, пропонується ознайомлення з політичними планами нацистського керівництва та практикою їхнього здійснення через расові закони. Ключовим поняттям уроку має стати слово «відповідальність».

На допомогу вчителю надано фрагменти з наукових досліджень історії ромів та геноциду ромів під час Другої світової війни⁹.

⁹ Напр.: *Бєліков О.В.* Циганське населення України (XVI–XX ст.). Автореф. канд. іст. наук. – Донецьк: Донецький національний університет, 2003. – 23 с.; *Кенрик Д., Паксон Г.* Цыгане под свастикой. – М.: Текст, 2001. – 205 с.; *Кроу Д.* Історія циган Східної Європи та Росії. – К.: Мегатайп, 2003. – 376 с.

Якщо вчитель проводить це заняття у системі спецкурсу, запропонованого авторами посібника, то уможлиблюється безпосередній зв'язок з темами «“Банальність зла”: чому Голокост став можливим?» та «Уроки Голокосту: життя після трагедії». Якщо ж запропоноване заняття залучатиметься до вивчення теми «Друга світова війна» в курсі Історії України чи Всесвітньої історії для учнів 11 класів, то це дасть змогу детальніше прояснити суть і методи нацистської окупаційної політики на території СРСР та України.

Розмова вчителя з учнями про долю ромського населення має не лише заповнити певну прогалину в програмі, а й сприяти формуванню почуття спільності історичної долі народів України в історичній перспективі.

Інститут візуальної історії та освіти університету Південної Каліфорнії заохочує використання свідчень синті та ромів у дослідницьких і освітніх проєктах. Вони мають висвітлювати цю трагічну сторінку історії нацистського режиму в Європі та допомагати долати нетерпимість і ксенофобію. Матеріали з архіву Інституту можна використовувати для проведення досліджень з мікроісторії. Також цікавими можуть бути проєкти порівняння офіційних трактувань історичних фактів зі сприйняттям тих, хто був учасником або очевидцем тих подій. У деяких випадках інтерв'ю, записані фондом Шоа, можуть стати єдиним джерелом для вивчення певної події. Безумовно, важливим є критичний підхід до свідчень, які завжди несуть суб'єктивний погляд на події. Але часто завдяки саме такому погляду відеосвідчення можуть стати цікавим і корисним джерелом.